

**دانشکده علوم انسانی و اجتماعی
گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری**

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری

عنوان

توسعه پایدار شهری - نمونه موردی شهر تبریز

استاد راهنما

دکتر ملکه عزیزپور

استاد مشاور

دکتر میرستار صدرموسوی

پژوهشگر

معصومه راه رو خطیبی

زمستان ۱۳۸۵

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به

خانواده گرامی، پدر ارجمند، مادر دلسوز و خواهر مهربانم که هرچه هستم و هرچه دارم به خاطر حمایت‌های همه جانبه آنهاست.

و

همسر صبور و فداکارم که همانند یک دوست واقعی در تمام طول تهیه این رساله موجبات آرامش و آسایش مرا فراهم کرد.

و

تمام بزرگوارانی که از ابتدای زندگی مرا آموختند.

تقدیر و تشکر

سپاس خداوند بی همتا را که هر چه دارم از لطف و کرم بی منتهای اوست .
امام علی می فرماید: « هرکس چیزی به من آموخت، مرا بنده خود ساخت ». پس
چگونه می توان زحمات بی شایان استادان گرامی را ارج نهاد. تنها می توان سپاسی
صمیمی به ایشان ارزانی داشت.

بدین وسیله نهایت سپاس خود را به استاد گرامی خانم دکتر عزیزپور که با حوصله
و بزرگواری تمام، امر راهنمایی این رساله را به عهده گرفته و همواره پشتیبان من در همه
مراحل تهیه و تنظیم آن بودند، تقدیم می دارم.

از استاد محترم جناب دکتر صدرموسوی، استاد مشاور رساله که در عین مشغله کاری
زیاد با راهنماییهای بی دریغ و ارزنده خود اینجانب را مورد لطف قرار دادند، صمیمانه
قدردانی می نمایم.

همچنین از کلیه بزرگوارانی که در طول تحصیل از نظرات آنها بهره ها بردم نهایت
تشکر و سپاس را دارم، اساتید گرامی دکتر جمالی، دکتر حسین زاده دلیر، دکتر هادیلی،
دکتر پورمحمدی، دکتر شهریور روستایی، دکتر رضایی بنفشه، دکتر صراف و دکتر
جباری مدیر گروه آمار دانشگاه تبریز.

از کادر محترم کتابخانه دانشکده علوم انسانی به خاطر نهایت همکاریشان، جناب
آقای علی پور مسئول کتابخانه اداره کل محیط زیست استان آذربایجان شرقی و مهندس
شاگری در بخش پایش آلودگی هوا، آقای دکتر درسخوان و مهندس صمدی در معاونت
شهرسازی شهرداری تبریز که مرا در پیشبرد کار پژوهشی حاضر مساعدت فرمودند، کمال
تشکر را دارم.

نام خانوادگی دانشجو: راه رو خطیبی

نام: معصومه

عنوان پایان نامه: توسعه پایدار شهری - نمونه موردی: شهر تبریز

استاد راهنما: دکتر ملکه عزیزپور

استاد مشاور: دکتر میرستار صدرموسوی

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد رشته: جغرافیا گرایش: جغرافیا و برنامه ریزی شهری

دانشگاه: تبریز دانشکده: علوم انسانی و اجتماعی تاریخ فارغ التحصیلی: ۱۳۸۵

تعداد صفحه: ۲۴۳

کلید واژه ها: توسعه پایدار، توسعه پایدار شهری، شاخصهای پایداری، شهر تبریز

چکیده

در این تحقیق به جهت اهمیت موضوع، توسعه شهر تبریز، با توجه به اصول توسعه پایدار شهری و شاخصهای پایداری مورد مطالعه و ارزیابی قرار گرفته است.

در این راستا با تحلیل‌های کمی و کیفی، توصیفی و استنباطی و با به کارگیری آمار سالهای ۴۵ تا ۷۵ رابطه بین مسایل شهر با عناصر پایداری مورد تجزیه و تحلیل بوده است. همچنین جهت پی بردن به اینکه آیا جمعیت شهر در وضع موجود مناسب هست یا نه، به برقراری ارتباط بین عامل جمعیت با برخی از ملاکهای پایداری طی ۴ دوره سرشماری پرداخته شده است.

بر اساس نتایج به عمل آمده در این تحقیق، توسعه شهر تبریز در قالب و چارچوب شاخصهای انتخابی (آلودگی هوا، وضعیت مسکن و جمعیت)، به یک توسعه پایدار و مطلوب منجر نشده است و برخی از معضلات و مسایل شهری نیز با گذشت زمان حادثتر و ناپایدارتر شده است.

از سوی دیگر نتایج به دست آمده نشان می دهد که افزایش جمعیت در این شهر در طول چهار دوره سرشماری در برخی موارد موجب نامطلوب شدن اوضاع شهر شده و با برخی از شاخصهای ناپایداری روابط قوی برقرار کرده است. به عبارت دیگر با افزایش جمعیت در شهر تبریز، شرایط شهر ناپایدارتر و نامطلوب تر گشته است.

فصل اول : کلیات

- ۱-۱- مقدمه ----- ۱
- ۱-۲- بیان مساله واهمیت موضوع ----- ۲
- ۱-۳- اهداف تحقیق ----- ۶
- ۱-۴- فرضیه های تحقیق ----- ۷

فصل دوم : پیشینه تحقیق و پایه های نظری آن

- ۲-۱- مقدمه ----- ۸
- ۲-۲- توسعه و توسعه پایدار شهری ----- ۸
- ۲-۲-۱- سابقه تاریخی مطالعات مرتبط باموضوع تحقیق ----- ۹
- ۲-۲-۲- رشد جمعیت و شهرنشینی ----- ۱۲
- ۲-۲-۳- مفهوم توسعه ----- ۱۵
- ۲-۲-۴- مفهوم پایداری ----- ۱۷
- ۲-۲-۵- زمینه پیدایش توسعه پایدار ----- ۱۸
- ۲-۲-۶- مفهوم توسعه پایدار ----- ۲۰
- ۲-۲-۷- اصول و ویژگیهای توسعه پایدار ----- ۲۲
- ۲-۲-۸- اهداف توسعه پایدار ----- ۲۳

- ۲۶-۲-۹- ابعاد توسعه پایدار
- ۲۸-۲-۱۰- سطوح مطالعاتی توسعه پایدار
- ۲۸-۲-۱۱- فعالیتهای بین المللی در جهت توسعه پایدار
- ۳۰-۲-۱۲- پایداری، شهرنشینی و توسعه
- ۳۲-۲-۱۳- پایداری شهری
- ۳۴-۲-۱۴- شهر پایدار
- ۳۵-۲-۱۵- شهر سالم
- ۳۷-۲-۱۶- شهر سبز
- ۳۸-۲-۱۷- توسعه پایدار شهری
- ۴۰-۲-۱۸- اهداف و اصول توسعه پایدار شهری
- ۴۲-۲-۱۹- فعالیتهای ملی و بین المللی در زمینه توسعه پایدار شهری
- ۴۵-۲-۲۰- شاخصهای پایداری ارائه شده توسط کمیسیون توسعه پایدار CSD
- ۴۶-۲-۲۰-۱- شاخصهای پایداری اجتماعی ارائه شده توسط CSD
- ۴۷-۲-۲۰-۲- شاخصهای پایداری زیست محیطی ارائه شده توسط CSD
- ۴۸-۲-۲۰-۳- شاخصهای پایداری اقتصادی ارائه شده توسط CSD
- ۴۹-۲-۲۱- چارچوب کاری کمیسیون توسعه پایدار در تهیه و انتخاب شاخصهای پایداری
- ۵۰-۲-۲۲- ضرورت ارزیابی پایداری و پایداری شهری
- ۵۱-۲-۲۳- تعریف ارزیابی و ارزیابی شهری
- ۵۲-۲-۲۴- انواع ارزیابی و ارزیابی در شهر
- ۵۳-۲-۲۴-۱- ارزیابی زیست محیطی در شهر
- ۵۳-۲-۲۴-۲- ارزیابی اجتماعی در شهر
- ۵۳-۲-۲۴-۳- ارزیابی اقتصادی در شهر
- ۵۴-۲-۲۵- شاخصها و معیارهای ارزیابی

- ۵۵----- ۲۶-۲-۲- شاخصهای پایداری و خصوصیات آنها
- ۵۶----- ۲۶-۲-۱- شاخصهای یکپارچه کننده
- ۵۶----- ۲۶-۲-۲- شاخصهای پیش بین
- ۵۷----- ۲۶-۲-۳- داده های چندسهمی
- ۵۸----- ۲۷-۲-۲- ملاکهای انتخاب شاخصهای پایداری
- ۵۹----- ۳-۲- شاخص آلودگی هوا
- ۵۹----- ۱-۳-۲- تاریخچه ای از توجه به کنترل آلودگی هوا
- ۶۰----- ۲-۳-۲- هوا و ترکیبات آن
- ۶۰----- ۳-۲-۳- تعریف هوای آلوده
- ۶۱----- ۴-۳-۲- آلاینده های عمده هوا و عوامل ایجاد کننده آنها
- ۶۳----- ۵-۳-۲- فعالیتهای عمده موثر در تولید آلاینده ها
- ۶۴----- ۶-۳-۲- عوامل آب و هوایی موثر در تشدید آلودگی
- ۷۰----- ۷-۳-۲- استانداردهای ملی کیفیت هوای محیط
- ۷۱----- ۸-۳-۲- استانداردهای ملی کیفیت هوای محیط در ایران
- ۷۴----- ۹-۳-۲- فعالیتهای و اقدامات انجام شده در مورد کاهش یا کنترل آلودگی هوا
- ۷۴----- ۱-۳-۹-۲- اقدامات انجام شده در سطح جهانی و بین المللی
- ۷۵----- ۲-۳-۹-۲- اقدامات انجام شده در ایران
- ۷۸----- ۱۰-۳-۲- پرداخت هزینه های زیست محیطی آلودگی هوا و نگرشهای موجود در این زمینه
- ۸۱----- ۴-۲- شاخص مسکن
- ۸۱----- ۱-۴-۲- ضرورت توجه به مساله مسکن
- ۸۳----- ۲-۴-۲- مفهوم مسکن و واحد مسکونی
- ۸۴----- ۳-۴-۲- اهداف کلی مسکن
- ۸۶----- ۴-۴-۲- شاخصهای مسکن و ضرورت استفاده از آنها

- ۸۶-۲-۴-۵- فعالیتهای سازمان اسکان بشر در تهیه شاخصهای مسکن
- ۸۹-۲-۴-۶- قوانین و سیاستها در خصوص مسکن
- ۹۱-۲-۴-۷- سیاستهای مسکن در ایران
- ۹۳-۲-۴-۸- ابعاد جهانی مشکل مسکن
- ۹۴-۲-۴-۹- برخی از مشکلات و تنگناهای مسکن در ایران
- ۹۶-۲-۴-۱۰- بررسی اجمالی وضعیت مسکن در ایران در مقایسه با سایر کشورهای جهان
- ۹۸-۲-۴-۱۱- بررسی وضعیت مسکن در سطح منطقه ای در ایران
- ۹۹-۲-۵- شاخص جمعیت
- ۹۹-۲-۵-۱- شهرنشینی و جمعیت
- ۱۰۰-۲-۵-۲- جمعیت و پایداری
- ۱۰۱-۲-۵-۳- اثرات ازدیاد جمعیت در جامعه
- ۱۰۴-۲-۶- نتیجه گیری

فصل سوم: مطالعه بستر طبیعی موضوع

- ۱۰۷-۳-۱- مقدمه
- ۱۰۸-۳-۲- موقعیت جغرافیایی شهر تبریز
- ۱۰۹-۳-۳- ویژگیهای توپوگرافیکی شهر تبریز
- ۱۱۴-۳-۴- ساختمان زمین شناسی شهر تبریز
- ۱۱۵-۳-۵- وضعیت ژئومورفولوژیکی شهر تبریز
- ۱۱۷-۳-۶- اقلیم و آب و هوای شهر تبریز
- ۱۱۹-۳-۷- موانع طبیعی توسعه کالبدی شهر تبریز
- ۱۲۱-۳-۸- بررسی مختصر تاریخی از تبریز
- ۱۲۳-۳-۹- روند گسترش و توسعه شهر تبریز

- ۱۰-۳- تحولات اقتصادی در شهر تبریز ----- ۱۲۵
- ۱۱-۳- روند تغییرات جمعیتی شهر تبریز ----- ۱۲۶
- ۱۲-۳- نتیجه گیری ----- ۱۳۰

فصل چهارم: روش شناسی یا متدولوژی تحقیق

- ۱-۴- مقدمه ----- ۱۳۲
- ۲-۴- روش تحقیق ----- ۱۳۲
- ۳-۴- شیوه های گردآوری داده ها ----- ۱۳۳
- ۴-۴- شیوه های تحلیل آماری مورد استفاده در تحقیق ----- ۱۳۳
- ۵-۴- فرایند کار تحقیق ----- ۱۳۵
- ۶-۴- مشکلات و موانع تحقیق ----- ۱۳۵

فصل پنجم: تحلیل توصیفی و استنباطی یافته های تحقیق

- ۱-۵- مقدمه ----- ۱۳۶
- ۲-۵- ملاکها و شاخصهای پایداری مورد استفاده در تحقیق ----- ۱۳۷
- ۳-۵- بررسی شاخص آلودگی هوادر شهر تبریز ----- ۱۳۹
- ۱-۳-۵- منابع آلاینده هوا ----- ۱۴۰
- ۱-۱-۳-۵- منابع عمده آلاینده هوادر شهر تبریز ----- ۱۴۳
- ۲-۳-۵- نقش صنایع در تولید و شدت دهی به آلودگی هوای شهر تبریز ----- ۱۴۴
- ۱-۲-۳-۵- موقعیت استقرار صنایع در تبریز و اثر آن در تشدید آلودگی ----- ۱۴۸
- ۳-۳-۵- حمل و نقل و اثر آن در آلودگی هوای شهر تبریز ----- ۱۴۹
- ۱-۳-۳-۵- انواع وسایل نقلیه در حال تردد در شهر تبریز ----- ۱۴۹
- ۲-۳-۳-۵- مصرف سوخت انواع وسایل نقلیه در تبریز ----- ۱۵۱
- ۳-۳-۳-۵- ترافیک در سطح شهر و آلودگی هوا ----- ۱۵۳

- ۱۵۷-۳-۳-۵- ضرورت تنظیم موتور اتومبیل در شهر تبریز
- ۱۵۸-۳-۳-۵- میزان انتشار کل آلاینده های ناشی از حمل و نقل در شهر تبریز
- ۱۶۰-۳-۴-۵- مطابقت شرایط هوای آلوده شهر تبریز با استانداردهای کیفیت هوای محیط
- ۱۷۱-۳-۵-۵- ارتباط اینورژن با آلودگی هوای شهر تبریز
- ۱۷۵-۳-۶-۵- اثرات هوای آلوده
- ۱۷۹-۳-۶-۵-۱- مطالعه اثرات هوای آلوده در شهر تبریز
- ۱۸۱-۳-۷-۵- اهمیت فضای سبز در کاهش آلودگی هوا
- ۱۸۳-۳-۷-۵-۱- فضای سبز تبریز و اثر آن در کاهش آلودگی
- ۱۸۶-۳-۸-۵- بررسی اقدامات اجرایی ارگانهای مسئول در زمینه کاهش آلودگی هوا در تبریز
- ۱۹۵-۳-۹-۵- نگرشهای موجود در زمینه پرداخت هزینه های زیست محیطی در شهر تبریز
- ۱۹۸-۴-۵- وضعیت واحدهای مسکونی در شرایط شهر پایدار
- ۲۰۰-۴-۱-۵- بررسی وضعیت مسکن در شهر تبریز با توجه به شاخصهای پایداری
- ۲۰۱-۴-۲-۵- اهمیت و ضرورت توجه به شاخصهای مسکن در شهر پایدار
- ۲۰۵-۴-۳-۵- نحوه استقرار واحدهای مسکونی شهر تبریز بر بستر طبیعی آن
- ۲۰۹-۴-۴-۵- کم و کیف مسکن شهر تبریز در قالب شاخصهای پایداری
- ۲۱۵-۴-۵-۵- سیاستهای خانه سازی در شهر تبریز
- ۲۱۶-۵-۵- جمعیت در شهر تبریز
- ۲۱۷-۵-۵-۱- دلایل و عوامل موثر در افزایش جمعیت شهر تبریز
- ۲۱۹-۵-۵-۲- رابطه بین تعداد جمعیت با برخی از شاخصها در شهر تبریز
- ۲۲۵-۵-۶- نتیجه گیری

فصل ششم : آزمون فرضیات، جمع بندی و نتیجه گیری

۲۲۸	۶-۱- مقدمه
۲۲۸	۶-۲- آزمون فرضیات تحقیق
۲۲۸	۶-۲-۱- آزمون فرضیه اول
۲۳۳	۶-۲-۲- آزمون فرضیه دوم
۲۳۷	۶-۲-۳- آزمون فرضیه سوم
۲۳۸	۶-۳- خلاصه و نتیجه گیری
۲۴۱	۶-۴- رایه پیشنهادات

فهرست اشکال، جداول، نقشه ها، نمودارها

- جدول (۲-۱)، تعداد شهرهای با جمعیت بیشتر از یک میلیون نفر در جهان تا سال ۲۰۲۵ ----- ۱۴
- جدول (۲-۲)، شاخصهای پایداری اجتماعی ارایه شده توسط CSD ----- ۴۶
- جدول (۲-۳)، شاخصهای پایداری زیست محیطی تهیه شده توسط CSD ----- ۴۷
- جدول (۲-۴)، شاخصهای پایداری اقتصادی معرفی شده توسط CSD ----- ۴۸
- جدول (۲-۵)، ترکیب هوای خشک تمیز ----- ۶۰
- جدول (۲-۶)، رابطه فشار هوا با شدت آلودگی در شهر پاریس ----- ۶۵
- جدول (۲-۷)، استانداردهای کیفیت هوای محیط ----- ۷۲
- جدول (۲-۸)، استانداردهای کیفیت هوای محیط در ایران ----- ۷۳
- جدول (۲-۹)، زیرمجموعه ها و شاخصهای ارایه شده در زمینه کیفیت واحدهای مسکونی ----- ۸۸
- جدول (۳-۱)، اراضی کشاورزی نابود شده شهر تبریز (۴۵-۷۰) ----- ۱۲۵
- جدول (۳-۲)، درصد شاغلین فعالیتهای مختلف اقتصادی شهر تبریز (بر اساس آمار طبقه بندی نشده) ----- ۱۲۵
- جدول (۳-۳)، توزیع اشتغال در استان، شهر تبریز و کل کشور (سال ۷۵) ----- ۱۲۶
- جدول (۳-۴)، روند تغییرات جمعیتی شهر تبریز در سالهای (۳۵ تا ۷۵) ----- ۱۲۸
- جدول (۵-۱)، افزایش آلاینده های ناشی از خودروها در کشورهای توسعه یافته ----- ۱۴۱
- جدول (۵-۲)، مقادیر انتشار آلاینده ها ناشی از صنایع بزرگ شهر تبریز (تن در روز) ----- ۱۴۵
- جدول (۵-۳)، سهم صنایع در انتشار هر یک از مواد آلاینده (به درصد) ----- ۱۴۷
- جدول (۵-۴)، تعداد خودروهای شخصی سواری در سطح شهر به تفکیک سال ساخت ----- ۱۴۹
- جدول (۵-۵)، قدمت تاکسیهای موجود در شهر سال (۷۹-۸۰) ----- ۱۵۰

- جدول (۵-۶)، توزیع سنی مینی بوسها در سطح شهر ----- ۱۵۰
- جدول (۵-۷)، متوسط پیمایش و مصرف سوخت خودروها در شهر تبریز ----- ۱۵۲
- جدول (۵-۸)، میزان توزیع سالیانه سوخت خودروها در سطح شهر ----- ۱۵۲
- جدول (۵-۹)، سرعت متوسط حرکت وسائط نقلیه در سطح شهر تبریز ----- ۱۵۴
- جدول (۵-۱۰)، نسبت هوا به سوخت در حالت‌های مختلف موتور اتومبیل ----- ۱۵۵
- جدول (۵-۱۱)، مقادیر آلاینده های هوای خروجی از اگزوز خودروهای در حال
تردد شهر تبریز ----- ۱۵۵
- جدول (۵-۱۲)، مقادیر انتشار آلاینده ها ناشی از حمل و نقل در شهر تبریز ----- ۱۵۹
- جدول (۵-۱۳)، داده های پارامتر PM_{10} ایستگاههای پایش آلودگی هوادر سال ۸۴----- ۱۶۲
- جدول (۵-۱۴)، داده های پارامتر CO ایستگاههای پایش آلودگی هوادر سال ۸۴ ----- ۱۶۳
- جدول (۵-۱۵)، داده های پارامتر SO_2 ایستگاههای پایش آلودگی هوا در سال ۸۴ ----- ۱۶۵
- جدول (۵-۱۶)، داده های پارامتر NO_2 ایستگاههای پایش آلودگی هوادر سال ۸۴ ----- ۱۶۵
- جدول (۵-۱۷)، ویژگیهای جو بالا در شهر تبریز ----- ۱۷۱
- جدول (۵-۱۸)، وقوع پدیده اینورژن در ماههای مختلف سال در شهر تبریز
(سالهای ۷۵ و ۶۹) ----- ۱۷۳
- جدول (۵-۱۹)، غلظت آلاینده های خروجی از نیروگاه حرارتی تبریز قبل و بعد
از گازسوز کردن (تن در روز) ----- ۱۹۵
- جدول (۵-۲۰)، وضعیت شاخصهای مسکن تبریز در سالهای ۷۵ و ۵۵ ----- ۲۱۲
- جدول (۵-۲۱)، افزایش جمعیت شهر تبریز به تفکیک عوامل موثر در آن ----- ۲۱۹
- جدول (۵-۲۲)، محاسبه مقدار d در همبستگی بین جمعیت و بیکاری ----- ۲۲۰
- جدول (۵-۲۳)، محاسبه مقدار d در همبستگی بین جمعیت و اجاره نشینی ----- ۲۲۱
- جدول (۵-۲۴)، همبستگی جمعیت تبریز با برخی از شاخصها ----- ۲۲۲
- شکل (۲-۱)، مدل سازمان بهداشت جهانی از توسعه پایدار ----- ۲۱
- شکل (۲-۲)، اهداف توسعه پایدار در ابعاد مختلف ----- ۲۴

- شکل (۲-۳)، حلقه های ارتباطی بین ابعاد پایداری ----- ۲۷
- نقشه (۳-۱)، موقعیت استان آذربایجان شرقی و شهر تبریز در سطح کشور ----- ۱۱۰
- نقشه (۳-۲)، نقشه سیاسی استان آذربایجان شرقی به تفکیک تقسیمات
شهرستانها ----- ۱۱۱
- نقشه (۳-۳)، موقعیت شهر تبریز در بخش مرکزی شهرستان تبریز ----- ۱۱۲
- نقشه (۳-۴)، نقشه توپوگرافی منطقه شهری تبریز ----- ۱۱۳
- نقشه (۳-۵)، ساختمان زمین شناسی شهر تبریز ----- ۱۱۶
- نقشه (۵-۱)، جایگاه ایستگاههای پایش آلودگی هوا در سطح شهر تبریز (۸۴) ----- ۱۶۸
- نقشه (۵-۲)، وضعیت ایستگاههای پایش آلودگی از نظر ماده منواکسید کربن
(سال ۸۴) ----- ۱۶۹
- نقشه (۵-۳)، وضعیت ایستگاههای پایش آلودگی از نظر ذرات معلق موجود در هوا
(سال ۸۴) ----- ۱۷۰
- نقشه (۵-۴)، وضعیت ایستگاههای پایش آلودگی هوا از نظر ماده دی اکسید گوگرد
(سال ۸۴) ----- ۱۷۲
- نقشه (۵-۵)، مراکز جمعیتی شهر تبریز در ارتباط با فاصله از گسل شمال تبریز ----- ۲۰۷
- نمودار (۲-۱)، جمعیت شهری ایران طی سالهای ۷۵-۳۵ ----- ۱۴
- نمودار (۵-۱)، سهم هریک از صنایع در انتشار آلودگی هوا ----- ۱۴۶

۱-۱- مقدمه

در دوران باستان انسان با ابزار بسیار ساده و اولیه به مداخله در محیط دست می زد و این دخالت خارج از کنش و واکنش اجزای طبیعت نبود. سطح پایین علم و آگاهی انسان دوران باستان از عملکرد عناصر طبیعی علت مداخله محدود او در محیط بود. او رفتاری محتاطانه با طبیعت درپیش گرفته بود، در نتیجه حیاتش به طبیعت نزدیکتر بود و رنگ و بویی طبیعی داشت.

با شروع رنسانس تحولی عظیم در حیات انسان رخ داد. پیشرفتها و کشفیات علمی که منجر به انقلاب صنعتی شد، به گونه ای عمیق و بنیادی در تمام ابعاد زندگی انسان تحول آفرید. این بارانسان با افزایش آگاهی خود و نیز توانایی که توسط تکنولوژی زمان در اختیار گرفته بود، وارد طبیعت شد و به استفاده بی حد و اندازه از آن پرداخت. علم و فن پیشرفته چنین تفکری را بنیان گذارد که باید از منابع محیط طبیعی و تمام عناصر آن تا سرحد امکان بهره برداری کرده، ثروت و سرمایه را افزایش داد.

انسان عصر انقلاب صنعتی با قدرت فراوان و ابزار پیشرفته خود را در مقابل طبیعت قرارداد و برای کسب حد نهایی ثروت و قدرت به تاراج آن پرداخت. در این گیرودار آینده فراموش شد و بحرانها آغاز گردید.

بعد از عبور از دوران پرتلاطم انقلاب صنعتی، به تدریج اثرات فراموشی محیط و

استفاده بی رویه از منابع آن آشکار شد و محیط ساخت دست انسان را نیز تحت تأثیر قرار داد. این بار انسان مجبور بود با بالاتر بردن سطح علم و آگاهی و نیز صرف هزینه های زیاد خسارات وارده بر محیط را جبران کند تا بتواند به حیات خود ادامه دهد.

اکنون افکار عمومی بیش از پیش نسبت به خطرات ناشی از آسبهای وارده به محیط زیست و پیامدهای ناگوار آن آگاهی یافته است. خسارات وارده بر محیط زیست در قالب نازک شدن لایه ازن، آلودگی هوا، خاک و منابع آب، انتشار گازهای گلخانه ای، ریزش بارانهای اسیدی، تخریب جنگلها، از بین رفتن گونه های حیات و مانند آن اذهان عمومی را به شدت نگران کرده است. صدها گردهمایی در مقیاسهای بین المللی و ملی که همه ساله در جهان برای بحث پیرامون مخاطرات ناشی از تخریب محیط زیست و یافتن راه حل آن تشکیل می شود، گویای اهمیت این مسأله در عصر ماست. نتیجه تمام این کنفرانسها، مباحث و گفتگوها منجر به رهیافتی تحت عنوان توسعه پایدار شده است.

امروزه در بسیاری از شهرهای جهان مسایل ضروری و اساسی مانند ترافیک، ساختمانهای متروک، فقر در حال گسترش، محلات آلوده، مشکلات مربوط به مواد زائد، آلودگیهای صوتی، آب، خاک و هوا و بسیاری از موضوعات زیست محیطی دیگر، به کارگیری اصول و مبانی توسعه پایدار در مناطق شهری را هرچه بیشتر لازم و ضروری می سازد (افراز، ۱۳۷۶: ۳۴).

سیاست موفق جهت حرکت به سوی توسعه پایدار شهری نیازمند درک از موضوعات اکولوژیکی، اقتصادی، اجتماعی و مدیریتی است و در این زمینه لازم است با انجام تحقیقات بیشتر ابعاد موضوع روشن تر شده، اصول و معیارهای کاربردی تدوین و راهکارهای عملی تری ارائه گردد (پاگ، ۱۳۸۳: ۲۱۷).

۲-۱- بیان مسأله و اهمیت موضوع

یکی از ویژگیهای بارز عصر ما شهرنشین شدن جمعیت، افزایش جمعیت شهرها و به

دنبال آن توسعه شهرهای کوچک و بزرگ و نیز پیدایش شهرهای جدید است. شهرنشینی بیش از پنج هزارسال قدمت دارد. تا سال ۱۹۰۰ میلادی از هر هشت نفر فقط یک نفر در مناطق شهری زندگی می کرد. در سال ۱۹۵۰ جمعیت شهری جهان ۷۳۷ میلیون نفر یا ۲۹ درصد کل جمعیت جهان بود. تا سال ۱۹۵۵ این میزان به ۲۶۰۳ میلیون یا ۴۵ درصد کل جمعیت جهان افزایش یافت. نواحی شهری تا سال ۲۰۰۰، نزدیک به ۵۰ درصد جمعیت جهان را مسکن داده اند. طی دوره ۱۹۹۰ تا ۲۰۳۰ جمعیت نواحی شهری تا حدود ۳/۳ میلیارد نفر رشد خواهند کرد که از این میزان ۹۰ درصد در نقاط شهری کشورهای در حال توسعه خواهند بود (شابیر چیما، ۱۳۷۹: ۲۷).

شهرنشینی به عنوان دومین انقلاب در فرهنگ انسان، باعث دگرگونی در روابط متقابل انسانها بایکدیگر و با محیط زندگی شان شده است و با افزایش جمعیت شهرنشین، بهره برداری از محیط تشدید می گردد. به طور فزاینده فرصتها و چالشهای اصلی جهان در دگرگونی شهرها متجلی است. شهرها همراه با رشد و توسعه خود به طور فزاینده در معرض بحران های ناگوار بویژه در کشورهای در حال توسعه قرار می گیرند. فقر، تخریب محیط زیست، فقدان خدمات شهری، عدم دسترسی به زمین و سرپناه مناسب از جمله این بحرانها هستند (پیرموره، ۱۳۷۳: ۳۹).

در ایران توسعه سریع شهرنشینی پدیده جدیدی به شمار می آید، زیرا قبل از جنگ جهانی دوم اکثریت جمعیت ایران در روستاها زندگی می کردند و حیات اقتصادی کشور متکی بر درآمدهای حاصل از تولیدات کشاورزی بود. در سال ۱۲۷۹ جمعیت کل ایران در حدود ۹/۹ میلیون نفر بود که از این تعداد ۲۱ درصد در شهرها و ۷۹ درصد در روستاها متمرکز شده بودند. این روند تا سالهای ۱۳۰۰ همچنان ادامه داشته است و علیرغم تحولاتی در سیستم اقتصادی- سیاسی جامعه (مرحله گذار به سرمایه داری وابسته) تقریباً مشکل حادی به نام مهاجرت روستا - شهری، شهرنشینی بی رویه و بیکاری ناشی از این پروسه به وجود نمی آید. در سالهای دهه ۱۳۲۰ به علت جنگ جهانی دوم، تحولات اقتصادی و

سیاسی در ایران متوقف می شود و پس از کودتای ۱۳۳۲ مجددا سرمایه داری وابسته شروع به رشد می نماید (پناهی جلودار لو، ۱۳۷۹: ۹۷).

از همین دهه ها یعنی ۱۳۳۰ شهرها روزه روز رشد می کنند به طوری که جمعیت شهری ایران طی سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵ تقریباً دو برابر شده و از ۳۱/۴ درصد به ۶۱/۳ درصد رسیده است. طی این مقطع تعداد شهرها نیز از ۱۹۹ نقطه شهری به ۶۱۲ نقطه شهری افزایش یافته است و طبق سرشماری سال ۷۵، شهرهای بزرگ (با جمعیت بالای ۲۵۰ هزار نفر) بعلاوه مادرشهرها با تعداد ۲۳ نقطه شهری، در حدود ۵۵ درصد از جمعیت شهرنشین را در خود جای داده اند (نظریان، ۱۳۷۹: ۹۰-۸۵).

برای کنترل رشد و توسعه شهرها و نظام بخشی آنها، از دهه ۴۰ هجری شمسی عمران شهری در برنامه های توسعه اقتصادی، اجتماعی کشور گنجانیده شده و برای سامان بخشی به شهرهای بزرگ، تهیه طرحهای جامع شهری به مهندسين مشاور واگذار می گردد. نتایج بررسی های نمونه ای از این طرحهای شهری در ۲۵ سال گذشته نشان می دهد که آنها عملاً نتوانسته اند در جهت کاهش معضلات و مشکلات شهری حرکت کنند. همچنان که مهاجران در جستجوی کار، فرصت های بهتر یا فقط غذا و سرپناه به مهاجرت به شهرها ادامه می دهند، ظرفیت زیرساخت های شهری تحت فشار قرار گرفته، وضع مسکن موجود بدتر شده و پرتراکم می گردد، فضاهای باز مورد تجاوز قرار می گیرد، خیابان ها متراکم می شوند، کیفیت هوا نزول پیدا می کند، از ظرفیت تصفیه طبیعی زباله ها توسط رودها و کانال ها کاسته می شود، منابع آبی آلوده می شوند و زندگی در شهرها هر روز دشوارتر و ناخوشایندتر می گردد (نساج، ۱۳۷۸: ۱۲۸).

شهر تبریز به عنوان مادرشهر منطقه شمال غرب ایران از لحاظ چگونگی روند توسعه شهرنیشینی از نقطه نظرات مختلف قابل بررسی است. این شهر در سرشماری سال ۱۳۳۵ با ۲۱۴ هزار نفر جمعیت بعد از تهران در رتبه دوم جمعیتی کشور قرار داشت. اما در سال ۱۳۴۵ با ۴۰۰ هزار نفر جمعیت به رتبه چهارم بعد از مادرشهرهای تهران، اصفهان و مشهد

نزول کرد.

مطابق آمار موجود سهم بزرگی از رشد جمعیت شهری تبریز ناشی از مهاجرت به این شهر می باشد. به طوری که در خلال چهار دهه گذشته (۱۳۷۵-۱۳۳۵) این عامل، ۴۶ درصد از رشد جمعیتی شهر را به خود اختصاص داده بود (پناهی جلودارلو، ۱۳۷۹: ۱۷۶ و ۱۷۷).

با توجه به جاذبه های اشتغال در تبریز بخش عمده ای از مهاجرین آن را در طی دهه های گذشته جمعیت مازاد بخش کشاورزی شهرستانهای استان آذربایجان شرقی و استانهای مجاور، همچنین بیکاران جویای کار شهرهای دیگر تشکیل می دهد. این گروه به لحاظ بنیه های ضعیف اقتصادی، فقدان مهارتهای حرفه ای و ناآشنایی با فرهنگ سوداگریانه شهرهای بزرگ نتوانسته اند جایگاه مطلوبی در نظام اقتصادی شهر برای خود پیدا نمایند و در نهایت سبب ایجاد مشکلات دو چندان اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در شهر تبریز شده اند (قربانی، ۱۳۸۳: ۹۹).

متعاقب افزایش جمعیت شهر تبریز، وسعت آن نیز چند برابر شده است و شهر توسعه فضایی نیز یافته است. با توجه به محدودیتهای توسعه فیزیکی این شهر جمعیت ۱/۵ میلیونی آن مشکلات عدیده ای در زمینه های مختلف دارند (پناهی جلودارلو، ۱۳۷۹: ۱۷۸).

رواج مشاغل کاذب، کمبود مسکن، گسترش حاشیه نشینی، کمبود شبکه های ارتباطی و سایر تسهیلات شهری، آلودگیهای زیست محیطی و... از جمله مسایل و معضلات شهر می باشند.

با بروز ضایعات زیست محیطی و کاهش سطح عمومی زندگی مردم بویژه در جوامع شهری طی یکی دو دهه گذشته، رهیافت توسعه پایدار به عنوان موضوع روز دهه آخر قرن بیستم از سوی سازمان ملل مطرح و به عنوان دستور کار قرن ۲۱ در سطوح بین المللی، منطقه ای و محلی تعیین می گردد. اهداف اصلی توسعه پایدار استفاده حداقل از منابع غیر قابل تجدید، تأمین نیازهای اساسی، بهبود و ارتقای سطح زندگی برای همه، حفظ و